

Hoe zwart is Vlaanderen? Een exploratief onderzoek naar uiterst-rechtse denkbeelden in Vlaanderen in 1991

door Hans DE WITTE

Projectleider aan het Hoger Instituut voor de Arbeid (HIVA)

Jaak BILLIET

Gewoon hoogleraar aan het Departement Sociologie van de KU Leuven

en Peer SCHEEPERS

Universitair hoofddocent bij de vakgroep Empirische Sociologie van de KU Nijmegen

I. Probleemstelling en vraagstelling

De electorale groei van het Vlaams Blok bracht in Vlaanderen een stroom van wetenschappelijk onderzoek naar rechts-extremisme op gang. Naast verkiezingsonderzoek, waarbij vooral het profiel van Vlaams Blokkiezers, hun motieven en de wijze waarop ze voorheen stemden in kaart werden gebracht ¹, werd daarbij eveneens aandacht besteed aan de houding van Belgen tegenover migranten ², aan een typologie over de houding t.o.v. het eigen en vreemde volkeren ³ en

1 Swyngedouw M., *De keuze van de kiezer. Naar een verbetering van de schattingen van verschuivingen en partijvoorkeur bij opeenvolgende verkiezingen en peilingen*. Proefschrift aangeboden tot het behalen van de graad van doctor in de sociale wetenschappen. Leuven, Sociologisch Onderzoeksinstituut - KU Leuven, 1989, 333 p.

Billiet J., Swyngedouw M. en Carton A., *Stemmen voor Vlaams Blok of Rossem. De kiezer zelf aan het woord*. Leuven, Departement Sociologie - KU Leuven, Bulletin nr. 1992/2 van het ISPO, 1992, 24 p.

Swyngedouw M., Billiet J. en Carton A., *Van waar komen ze, wie zijn ze? Stemgedrag en verschuivingen op 24 november 1991*. Leuven, Departement Sociologie - KU Leuven, Bulletin nr. 1992/3 van het ISPO, 1992, 47 p.

De Witte H., *Racisten of apatici? Een empirische analyse van de politieke en maatschappelijke opvattingen van kiezers van het Vlaams Blok in 1989 en van de motivering van hun stemgedrag*, in: Deslé E. en Martens A. (red.), *Gezichten van hedendaags racisme*. Brussel, VUB-press, 1992, p. 189-218.

Billiet J. en De Witte H., *Attitudinal dispositions to vote right wing: the case of "Vlaams Blok"*, *Bulletin nr. 1993/9 van het ISPO*, Leuven, Departement Sociologie, 1993, 21 p.

Billiet J., *Ondanks beperkt zicht. Studies over waarden, ontzuiling en politieke veranderingen in Vlaanderen*, Brussel/Leuven, VUB, Press/SOI - KU Leuven, 1993, p. 97-120.

2 Billiet J., Carton A. en Huys R., m.m.v. Loosveldt G., Vanhoutvinck J. en De Witte H., *Onbekend of onbemind? Een sociologisch onderzoek naar de houding van de Belgen tegenover migranten*. Leuven, Sociologisch Onderzoeksinstituut, KU Leuven, 1990, 234 p.

Billiet J., *Ondanks beperkt zicht*, o.c. 1993, p. 59-95.

Billiet J., *Stabiliteit en verandering in de attitude tegenover 'vreemdelingen'*. In: Swyngedouw M., Billiet J., Carton A. en Beerten R. (red.), *Kiezen is verliezen. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen*. Leuven/Amersfoort: Acco, 1993, p. 147-162.

3 De Witte H. en Billiet J., *Eén volk, één leider? Extreem-rechtse opvattingen en stemgedrag in Vlaanderen. Samenvatting van de bijdrage aan het symposium 'Rechtsextremisme: zeepbel of tijdbom?' van de Nederlandse Vereniging voor Politieke Psychologie (NVPP) op 23 november 1990*, HIVA/Sociologisch onderzoeksinstituut, KU Leuven, 1990, 10 p. + 6 p. bijlagen.

aan de wijze waarop het Vlaams Blok ingebed is in de opkomst van nieuwe waardenoriëntaties in onze samenleving ⁴. Daarnaast werd tevens een vergelijking gemaakt tussen Nederland en Vlaanderen wat het voorkomen van ethnocentrisme en de verklaringen ervoor betreft ⁵. Onderzoek over de verspreiding van *extreem-rechtse opvattingen* onder de bevolking ontbreekt echter in de hoger geschetste onderzoeksmozaïek. Met deze bijdrage wensen we in deze leemte te voorzien. We concentreren ons daarbij op de volgende onderzoeksvragen:

1. Welke is de *structuur* en de *inhoud* van de extreem-rechtse ideologie, en in hoeverre kunnen we deze terugvinden in Vlaanderen?

2. In welke mate is dit uiterst-rechtse denken *verspreid* in Vlaanderen?

3. Met welke andere *opvattingen* en politieke *gedragingen* gaat dit uiterst-rechtse denken samen? Meer bepaald zullen we de samenhang nagaan met (3a) de typologie die de houding t.o.v. het eigen en vreemde volkeren in kaart brengt, (3b) het stemgedrag bij politieke verkiezingen, en (3c) een batterij van opinies, zoals volksverbondenheid, anomie, politieke interesse en het christelijk geloof.

4. In hoeverre hangt het extreem-rechtse denken samen met de *achtergrondkenmerken* van respondenten, zoals hun leeftijd en scholingsgraad? Welk samenspel van variabelen levert de beste '*verklaring*' op van rechtsextremisme?

Deze vragen worden beantwoord aan de hand van een korte literatuurstudie en een secundaire analyse van reeds verzameld materiaal. Vermits dit de eerste analyse van extreem-rechtse denkbeelden vormt in Vlaanderen, beperken we ons in dit artikel tot een (beschrijvende) exploratie van deze problematiek.

II. Inhoud en structuur van het extreem-rechtse denken: kort overzicht van de onderzoeksliteratuur

Het aantal recente studies over rechtsextremisme en extreem-rechtse partijen in West-Europa is haast niet meer bij te houden ⁶. Hetzelfde geldt voor studies

Billiet J. en De Witte H., Naar racisme neigende houdingen in Vlaanderen: typologie en maatschappelijke achtergronden. *Cultuur en Migratie*, Themanummer, 'racisme', 1991, nr. 1, p. 25-62.

⁴ Swyngedouw M., *Waar voor je waarden. De opkomst van Vlaams Blok en Agalev in de jaren tachtig*. ISPO-schrift 1992/1, Leuven, Sociologisch Onderzoeksinstituut, Departement Sociologie/ISPO, KU Leuven, 1992, 86 p.

⁵ Billiet J., Eisinga R. en Scheepers P., Ethnocentrisme in de Lage Landen: opinies over 'eigen' en 'ander' volk in Nederland en Vlaanderen. *Sociologische Gids*, 1992, jrg. 39, nr. 5 & 6, p. 300-323.

⁶ Backes U., Extremismus und Populismus von rechts. Ein Vergleich auf europäischer Ebene. *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament*. November 1990, Nr. 9, B 46-47/90, p. 3-14.

De Schampheleire H. en Thanassekos Y. (red.), *Extreem rechts in West-Europa. L'extrême droite en Europe de l'ouest*. Brussel, VUB-Press, 1991, 407 p.

Duranton-Crabol A.-M., *L'Europe de l'extrême droite de 1945 à nos jours*. Bruxelles, Editions Complexe, 1991, 222 p.

Elbers F. en Fennema M., *Racistische partijen in West-Europa. Tussen nationale traditie en Europese samenwerking*. Leiden, Stichting Burgerschapskunde, Nederlands Centrum voor Politieke Vorming, 1993, 175 p.

Stouthuysen P., *Extreem-rechts in na-oorlogs Europa*, Brussel: VUB Press, 1993, 176 p.

over extreem-rechts in Vlaanderen in het algemeen ⁷ en over - eerder journalistieke - analyses van het Vlaams Blok ⁸. In de analyses over rechtsextremisme in West-Europa werden uiteenlopende facetten van dit fenomeen belicht, zoals de ontwikkelingen van deze organisaties en partijen ⁹, de standpunten en ideologie ervan ¹⁰, hun propaganda ¹¹, de maatschappelijke basis van deze politieke partijen en de motieven van het electoraat om ervoor te stemmen ¹².

Vander Velpen J., *Daar komen ze aangemarcheerd. Extreem-rechts in Europa*. Berchem, Epo, 1992, 245 p.

⁷ Van Doorslaer R. (red.), *Herfsttij van de 20ste eeuw. Extreem-rechts in Vlaanderen 1920-1990*. Leuven, Kritak i.s.m. het Navorsings- en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog, 1992, 160 p.

Verlinden P., Morfologie van de uiterst-rechtse groeperingen in België, *Res Publica*. Band XXIII, 1981, nr. 2-3, p. 373-407.

Verlinden P., Morfologie van extreem rechts binnen het Vlaams-Nationalisme. In: De Schampheleire H. en Thanassekos Y. (eds.), *Extreem rechts in West-Europa*. Brussel, VUB Press, 1991, p. 235-245.

Vos L., De rechts-radicaliteit in het Vlaams-nationalisme. *Wetenschappelijke Tijdingen*, 1993, nr. 3, p. 129-149.

Zie ook: De Witte H., Vormt extreem-rechts een gevaar voor de democratie? Een confrontatie van de politieke denkbeelden van het Vlaams Blok met deze van haar kiezers. Bijdrage aan het project 'Democratie op het einde van de XXste eeuw' van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten.

⁸ Zie o.m.: Van Eycken F. en Schoeters S., *Het Vlaams Blok marcheert*. Deurne, Imprint, 1988, 111 p.

Gijssels H. en Vander Velpen J., *Het Vlaams Blok 1938-1988. Het verdriet van Vlaanderen*. Berchem, EPO, 1989, 172 p.

De Moor F. (red.), *In het blok. Een Knack-enquête*. Zellik, Roularta Books, 1992, 120 p.

Gijssels H., *Het Vlaams Blok*, Leuven, Kritak, 1992, 308 p.

⁹ Maolain C.O., *The radical right, a world directory*. Essex, Longman House, 1987.
Stoss R., *Die extreme Rechte in der Bundesrepublik, Entwicklungen, Ursachen, Gegenmassnahmen*. Opladen, Westdeutscher Verlag, 1989.

Van Donselaar J., *Fout na de oorlog. Fascistische en racistische organisaties in Nederland 1950-1990*. Amsterdam, uitgeverij Bert Bakker, 1991, 249 p.

¹⁰ Gress F., Jaschke H.G. en Schoenkaes K.: *Neue Rechts und Rechtsextremismus in Europa, Bundesrepublik, Frankreich, Grossbritannien*. Opladen Westdeutscher Verlag, 1990
Gijssels H., o.c.,

¹¹ Loch D., *Der schnelle Aufstieg des Front National, Rechtsextremismus im Frankreich der 80er Jahre*. Muenchen, Tuduv-Verlagsgesellschaft, 1991.

¹² Klaer K.H., Ristau M., Schoppe B. en Stadelmaier M., *Die Waehler der extremen Rechten I: Weder verharmlosen noch daemonisieren*. Bonn, Demokratische Gemeinde - Vorwaerts Verlag, 1989.

Klaer K.H., Ristau M., Schoppe B. en Stadelmaier M., *Die Waehler der extremen Rechten II: Die neue Rechte, die Maennerparteien*. Bonn, Demokratische Gemeinde - Vorwaerts Verlag, 1989.

Klaer K.H., Ristau M., Schoppe B. en Stadelmaier M., *Die Waehler der extremen Rechten III: Sozialstruktur und Einstellungen von Waehlern rechtsextremer Parteien*. Bonn, Demokratische Gemeinde - Vorwaerts Verlag, 1989.

Stoss R., *Die Republikaner, woher sie kommen, was sie wollen, wer sie waehlt, was zu tun ist*. Koeln, Bund Verlag GmbH, 1990.

Scheepers P., Eisinga R., Lammers J., *Het electoraat van de Centrum Partij/Centrum Democraten in de periode 1982-1992*. Mens en Maatschappij, 1993, jrg. 68, nr. 4, p. 362-385.

Een vergelijking van de ideologie van dergelijke partijen en organisaties toont aan dat men globaal genomen vijf componenten kan onderscheiden in het rechts-extremisme¹³: racisme, extreem volksnationalisme, het leiderschapsprincipe, de verwerping van de parlementaire democratie en de verwerping van alles wat 'links' is. Met *racisme* wordt het geloof in de erfelijke superioriteitsverschillen tussen rassen bedoeld, waardoor er - in extreme vorm - een op *biologische* gronden gebaseerde ongelijkheid ontstaat tussen diverse volkeren¹⁴. Deze visie verwijst naar de rastheorieën die in Nazi-Duitsland werden gehuldigd. Het heden-daagse extreem-rechtse denken sluit daarbij aan door de erfelijke superioriteit van het blanke ras te beklemtonen, en door te pleiten voor het veilig stellen van de zuiverheid van ons ras¹⁵. In een extreme vorm van *volksnationalisme* staat de doelstelling van een sterk, verenigd volk waaraan het individu is ondergeschikt centraal. Deze extreme vorm is typisch voor de staatsopvatting van zowel het Duits Nazisme als het Italiaanse fascisme¹⁶ en wordt ook heden nog verdedigd door extreem-rechtse groeperingen in Vlaanderen¹⁷. Het geloof in de noodzaak van een sterk leiderschap vormt de kern van het *leiderschapsprincipe*. Dit principe wordt gecombineerd met het *afwijzen* van de *parlementaire democratie*: enkel van een 'sterke leider' wordt een oplossing van onze maatschappelijke problemen verwacht. Een democratisch gekozen parlement wordt daarvoor als een te zwak en te inefficiënt bestuursstelsel beschouwd. Deze antidemocratische en anti-parlementaire instelling wordt eveneens gekoppeld aan een anti-pluralistische opstelling. Dit uit zich vooral in het bestrijden van de *politieke tegenhanger*. Naast een uitgesproken anti-socialisme en anti-communisme impliceert dit tevens het geloof dat onze samenleving misleid en ondermijnd wordt door links-georiënteerde organisaties, zoals de vakbeweging, progressieve leerkrachten en linkse journalisten¹⁸.

Deze vijf centrale componenten van het uiterst-rechtse denken (racisme, extreem volksnationalisme, het leiderschapsprincipe, anti-parlementarisme en een anti-linkse instelling) verwijzen naar éénzelfde basiswaarde: het geloof in de *fun-*

13 Hagendoorn L. en Janssen J., *Rechtsomkeer. Rechtsextreme opvattingen bij leerlingen van middelbare scholen*. Baarn, Amboboeken, 1983, p. 74-79.

Falter J.W. en Schumann S., Affinity towards right-wing extremism in Western Europe. *West European Politics*, Vol. 11, April 1988, nr. 2, p. 101.

Gress et al., o.c.

Van Holsteyn J. en Mudde C., Voorzichtig omspringen met het begrip rechts-extremisme! *Namens*, Jrg. 7, Afl. 4, 1992, p. 19-23.

Zie ook: De Witte H., Extreem-rechts zegt niet wat het denkt. *Bareel*. Dossier uiterst-rechts in Vlaanderen. September 1993, jrg. 14, nr. 55, p. 10-16.

14 Hagendoorn L. en Janssen J., o.c., p. 74.

Hagendoorn L., Rechtsextrem activisme, dreiging of fictie? *Sociale Wetenschappen*, 27e jrg., 1984, nr. 4, p. 369.

15 Zie bijv.: Verlinden P., o.c., 1981, p. 389

Maolain, o.c.

16 Roe R.A., *Links en Rechts in een empirisch perspectief. Een onderzoek naar de dimensionaliteit van politieke attitudes onder studenten*. Amsterdam, Swets en Zeitlinger, 1975, p. 53-56.

17 Zie b.v.: Verlinden P., o.c., 1981, p. 384-389.

Gijsels, o.c.

18 Zie b.v.: Gijsels, o.c.

damentele ongelijkheid van individuen, groepen en volkeren¹⁹. Het is dan ook niet verwonderlijk dat uitspraken waarmee deze aspecten werden geoperationaliseerd na factoranalyse op één dimensie blijken te laden, waarna er een betrouwbare schaal mee kan worden gevormd²⁰. Het uiterst-rechtse denken zoals het hoger werd omschreven mag dus als ééndimensionaal worden beschouwd.

III. Een exploratie van het uiterst-rechtse denken in Vlaanderen : onderzoeksoepzet

De hogervermelde onderzoeksvragen worden beantwoord via een secundaire analyse van een postenquôte, waarover reeds eerder werd gepubliceerd²¹. Deze postenquôte vormde een vervolg op het onderzoek 'Onbekend of onbemind? Een sociologisch onderzoek naar de houding van de Belgen tegenover migranten'²², dat in het najaar van 1989 werd uitgevoerd. De tweetraps toevalssteekproef van dat onderzoek bevatte voor Vlaanderen 664 kiesgerechtigden tussen 18 en 75 jaar en was representatief voor de Vlaamse bevolking wat betreft de verdeling naar geslacht, leeftijd en stemgedrag bij de Europese verkiezingen van juni 1989. In het voorjaar van 1991 werden de Vlaamse geïnterviewden die zich bereid hadden verklaard om in de toekomst nogmaals aan het onderzoek deel te nemen (n = 634) opnieuw benaderd met een postenquôte. Van hen stuurden 444 respondenten deze enquête ingevuld terug. Dit vormt een respons van 70%. De respondenten die de postenquôte beantwoordden, verschilden niet significant van de oorspronkelijke steekproef wat hun leeftijd, geslacht, opleidingsniveau, stemgedrag en overige achtergrondvariabelen betreft. Geïnterviewden met een iets positievere houding t.o.v. migranten waren licht oververtegenwoordigd onder hen die aan de postenquôte deelnamen, doch beide steekproeven verschillen ook m.b.t. deze opinievariabelen niet significant van elkaar.

19 Hagendoorn L., en Janssen J., o.c., p. 74; voor een empirische validering hiervan, zie o.m.:

Billig M. en Cochrane R., Values of British political extremists and potential extremists: a discriminant analysis. *European Journal of Social Psychology*, Vol 9, 1979, p. 205-222.

Cochrane R., Billig M. en Hogg M., British Politics and the Two-Value Model, in: Rokeach M. (ed.), *Understanding human values: individual and societal*. New-York, The free press, 1979, p. 179-191.

Het is wellicht correcter om te stellen dat in de vier eerstvermelde componenten de fundamentele ongelijkheid centraal staat. Het vijfde element ('anti-links') sluit hierbij aan, vermits de basiswaarde van de gelijkheid centraal staat in het linkse denken. De instemming met de vier eerst vermelde componenten van het uiterst-rechtse (ongelijkheids-) denken houdt daarom de uitsluiting van de linkse gelijkheidsideologie in zich. Het geloof in ongelijkheid gaat overigens ook vaak gepaard met het geloof in de noodzaak van de beperking van de vrijheid voor bepaalde groepen in de samenleving, zoals als links beschouwde organisaties en migranten.

20 Hagendoorn L. en Janssen J., o.c., p. 93-96

Falter J. en Schumann S., o.c., p. 109.

21 Eisinga R., Carton A. en Lammers J., Nederlanders en Vlamingen over de oorzaken van sociaal-economische ongelijkheid tussen allochtonen en autochtonen, *Sociologische Gids*, 1992, jrg. 39, nr. 1, p. 4-27.

Billiet J. en Carton A., Etnocentrisme en kerkelijke betrokkenheid. *Onze Alma Mater*, 1992, nr. 1, p. 57-89.

Billiet J., Eisinga R. en Schepers P., o.c.

22 Billiet J., Carton A. en Huys R., o.c.

Aan de vragenlijst, die vragen bevatte over o.m. de levensbeschouwing, verklaringen voor de ongelijkheid tussen migranten en Vlamingen, localisme en de tevredenheid met diverse levensaspecten, werden 6 korte items toegevoegd, die elk één van de hoger vermelde aspecten van het uiterst-rechtse denken indicieerden. Over het aspect 'anti-linkse instelling' werden twee uitspraken geformuleerd: één over vakbonden en één over de 'linkse media'. De items werden beoordeeld op een 5-puntenschaal, die varieerde van 'helemaal mee eens' tot 'helemaal niet mee eens'. Daarnaast konden de respondenten tevens aangeven dat ze daar 'nog nooit over hadden nagedacht' en er dus niet op konden antwoorden. Alle uitspraken werden ontleend (en aangepast) aan het onderzoek van Hagendoorn en Janssen²³. In het vervolg van dit artikel zal zowel gewerkt worden met gegevens die in het oorspronkelijk onderzoek werden verzameld (achtergrondgegevens, stemgedrag, de typologie en enkele opinieschalen) als met gegevens die afkomstig zijn uit de postenquête. Het totaal aantal respondenten bedraagt steeds 444.

IV. Resultaten

A. Structuur en verspreiding van het uiterst-rechtse denken in Vlaanderen

In tabel 1 werden zowel de resultaten van de factoranalyse als de beoordeling van de 6 rechts-extremisme-items opgenomen. De 6 items correleren onderling significant met elkaar (gemiddelde Pearson $r = .38$) en laden na factoranalyse op slechts één factor die ongeveer de helft van de totale variantie verklaart. Het uiterst-rechtse denken zoals hoger geconceptualiseerd is dus ééndimensionaal. De 6 items vormen samen tevens een betrouwbare schaal (Cronbach's $\alpha = .79$). Zoals blijkt uit de factorladingen, vormen de uitspraken over het 'zuiver houden van het eigen ras', de nood aan een 'sterke leider' en het aanklagen van 'volksmisleiding door linkse journalisten' de sterkste indicaties van rechts-extremisme. Opvallend genoeg vormt het 'klassieke' *biologische* racisme dus nog steeds een essentieel onderdeel van het hedendaagse uiterst-rechtse denken.

Uit tabel 1 blijkt eveneens dat slechts een minderheid onder de geïnterviewden met de diverse extreem-rechtse standpunten instemt (cfr. de gemiddelden, die allen aan de afwijzende kant van de 5-puntenschaal liggen). Toch stemt een minderheid die varieert tussen ongeveer 10 en 25% met de afzonderlijke uitspraken in. De uitspraken over de noodzaak van een sterke leider en over het zuiver houden van het eigen ras kennen - relatief gesproken - de grootste bijval. Deze bijval is beperkter wat de overige uitspraken betreft, en vooral m.b.t. het anti-parlementarisme en het afwijzen van de vakbeweging.

Vermits de diverse items op betrouwbare wijze éénzelfde basisdimensie blijken te indiceren, werden ze samengeteld en herleid tot een 10-puntenschaal ('0' = volledige afwijzing van de schaalinhoud; '10' = volledige instemming ermee; zie tabel 2)²⁴. Het gemiddelde van deze *rechts-extremismeschaal* bedraagt 3,87 (standaarddeviatie: 1,89) en ligt dus aan de *niet*-extreem-rechtse zijde van de schaal.

²³ Hagendoorn L. en Janssen J., o.c.

²⁴ Indien slechts één itemscore ontbrak, dan werd deze vervangen door het gemiddelde op de 5 overige items. De verdeling van deze 'aangevulde' schaal is identiek aan deze van de niet-aangevulde schaal.

TABEL I

Resultaten van de factoranalyse en beoordeling van de 6 rechts-extremisme-uitspraken

	Factorla- dingen (1)	% helemaal mee eens (2)	Gemid- delde (3)
1. We moeten er streng op toezien dat we ons ras zuiver houden en vermenging met andere rassen tegengaan	.71	25,0	2,63
2. Het belang van het individu is ondergeschikt aan het belang van het volk	.56	16,9	2,66
3. Enkel een sterke leider kan de problemen van ons land oplossen	.69	28,3	2,79
4. Het parlement moet afgeschaft worden want het lost toch geen enkel probleem op	.54	9,7	2,34
5. Vakbonden schaden het algemeen belang	.50	12,2	2,42
6. Ons volk wordt voortdurend misleid door linkse journalisten bij radio en televisie	.65	16,0	2,61

- (1) Er was slechts één factor (eigenwaarde = 2,86), die 47,6% van de totale variantie verklaarde.
 (2) Som van 'helemaal mee eens' en 'mee eens'. Het percentage 'geen antwoord/nog nooit over nagedacht' varieerde van ongeveer 5% (uitspraken 3 en 5) tot 17,5% (uitspraak 2). De som van de 5 antwoordmogelijkheden én de ontbrekende antwoorden is 100%.
 (3) 5-puntenschaal die varieerde van '1' ('helemaal niet mee eens') over '3' ('niet mee eens, niet mee oneens') tot '5' ('helemaal mee eens'). Bij het berekenen van dit gemiddelde werd - vanzelfsprekend - geen rekening gehouden met de ontbrekende waarden.

Ongeveer 20% van de geïnterviewden scoort hoger dan '5' op deze schaal en stemt dus gemiddeld genomen met de extreem-rechtse inhoud ervan in. Een opvallend hoge score op deze schaal is echter voorbehouden voor slechts 2,2% onder de respondenten: enkel zij mogen als werkelijke rechts-extremisten beschouwd worden wat hun opvattingen betreft. Iets analoogs wordt vastgesteld wanneer we het aantal keren optellen dat men het met elk van deze 6 uitspraken '(helemaal) eens' was. Gemiddeld genomen gingen de geïnterviewden akkoord met 1,08 uitspraken. De verdeling van de respondenten voor deze sommaat is echter in sterke mate scheef. Nagenoeg de helft (46,6%) van de geïnterviewden wijst immers alle uitspraken van de hand, terwijl 38,7% onder hen instemt met één of twee van de aangeboden items. Ongeveer 12,2% stemt met 3 à 4 uitspraken in, en slechts 2,5% van de geïnterviewden gaat met minstens 5 van de 6 uiterst-rechtse uitspraken akkoord. Slechts 0,9% (n = 4) stemt met *alle* uiterst-rechtse uitspraken in. Deze percentages liggen niet hoger dan deze die - welliswaar met andere meetinstrumenten - werden vastgesteld in buitenlandse onderzoeken. Zo concluderen Falter en Schumann in hun studie op basis van de Eurobarometerpeilingen, dat ongeveer 1,6% van de Europeanen als rechts-extremisten kunnen worden beschouwd ²⁵. In een peiling van het Nederlandse

25 Falter J. en Schumann S., o.c., p. 101-102.

TABEL II

Beoordeling van de rechts-extremismeschaal (1)

Score op deze schaal	Percentage respondenten	
≤2.5	23,4	} 19,8
>2.5 en ≤5	41,9	
>5 en ≤7.5	17,6	
>7.5	2,2	
Ontbrekende score	14,9	
Totaal	100,0	

(1) 10-puntenschaal, die loopt van '0' (volledige afwijzing van de schaalinhoud) tot '10' (volledige instemming ermee; dus uiterst extreem-rechts), met '5' als neutrale middenpunt.

Sociaal Cultureel Planbureau bleek ongeveer 1% van hen die gaan stemmen en 3% van de niet-stemmers consistent uiterst-rechts te denken ²⁶.

B. Samenhang met een typologie die de houding t.o.v. het eigen en vreemde volkeren integreert

Elders werd een typologie gerapporteerd, waarbij vier 'opinietypes' werden onderscheiden die van elkaar verschillen wat hun houding betreft t.o.v. het eigen volk en andere volkeren ²⁷. Via een scalogramanalyse van Guttman werd aangetoond dat de volgende drie opinieschalen een cumulatieve structuur vertonen: volksverbondenheid, een negatieve houding t.o.v. migranten en (biologisch) racisme. Aldus ontstaan vier 'opinietypes'. De '*wereldburgers*' voelen zich weinig of niet betrokken bij het Vlaamse volk, staan positief t.o.v. migranten en wijzen een racistische instelling van de hand. De '*volksverbondenenen*' staan positief t.o.v. hun eigen volk en combineren deze instelling met een positieve houding tegenover migranten en het afwijzen van racisme. De '*etnocentristen*' combineren een positieve houding t.o.v. het eigen volk met een negatieve houding t.o.v. andere volkeren. Zij stellen zich echter niet racistisch op. De '*racisten*' combineren de visie van de 'etnocentristen' met een (biologisch) racistische instelling, zoals deze hoger werd omschreven. Bij het uitwerken van deze types werd tevens verondersteld dat deze cumulatief geordende typologie zou samenhangen met extreem-rechtse opvattingen. Het aspect 'racisme' werd immers in de typologie geïntroduceerd als indicator van rechts-extremisme. De gegevens die in dit vervolgonderzoek werden verzameld laten ons toe om deze hypothese te toetsen.

²⁶ Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), *Sociale en culturele verkenningen 1990*. Rijswijk, 1989, p. 17.

²⁷ De Witte H. en Billiet J., o.c.; Billiet J. en De Witte H., o.c..

Zie ook: De Witte H. en Billiet J., A typology of multicultural attitudes. *Contribution to the congress 'Christian Universities and European Culture'*, session 'Cultural Deprivation', Antwerp, 10-13 November 1993, 8 p.

TABEL III

Scores van de 4 'opinietypes' op de rechts-extremismeschaal

Opinietype	Gemiddelde op de 10-puntenschaal
1. Wereldburgers	2,44
2. Volksverbondenen	3,30
3. Etnocentristen	4,30
4. Racisten	5,38
Totale groep	3,87
P	.0000
Eta	.56

Tabel 3 bevat de gemiddelde score van de vier 'opinietypes' op de rechts-extremismeschaal. Uit tabel 3 blijkt dat onze verwachting wordt bevestigd: de schaal score stijgt nagenoeg monotoon en enkel het laatste extreme type (de 'racisten') scoort gemiddeld genomen hoger dan '5' op de rechts-extremismeschaal. De samenhang tussen deze typologie en de rechts-extremismeschaal is tevens vrij sterk ($\eta = .56$; $P < .0001$). Uit een afzonderlijke (hier niet gerapporteerde) analyse blijkt dat deze samenhang zich tevens voor alle afzonderlijke rechts-extremisme items voordoet, en dus niet enkel m.b.t. het racisme-item. De samenhang met het racisme-item (Cramers' $V = .49$; $P < .0001$) lag - gezien de constructie van de typologie - immers voor de hand. De samenhangen van de typologie met de overige aspecten van de uiterst-rechtse ideologie zijn wel zwakker dan deze met het racisme-item, doch steeds statistisch significant (Cramers' V tussen .15 en .39; P telkens $< .0001$).

C. Samenhang met het stemgedrag

Een belangrijke vraag betreft natuurlijk de vraag in hoeverre het stemgedrag samenhangt met (eventueel zelfs gedetermineerd wordt door) uiterst-rechtse denkbeelden. De vaststelling dat men een partij als het Vlaams Blok als racistisch of zelfs als fascistoïde kan beschouwen²⁸, wordt immers al te snel doorgetrokken tot het kiezerskorps van deze partijen, waardoor deze kiezers als racistisch of uiterst-rechts worden beschouwd²⁹. Elders werd aangetoond dat de kiezers voor het Vlaams Blok bij de Europese Verkiezingen van 1989 in eerste instantie uit etnocentrische motieven gestemd hebben³⁰. Expliciet racisme of volksnationalisme speelde daarbij geen rol van betekenis. Een analyse van de stemmotivatie bij de parlementsverkiezingen van november 1991 leverde analoge conclusies op³¹. Deze vaststellingen doen dus vermoeden dat Vlaams Blokkiezers geen rechts-extremisten zijn, al kan er in hun midden wel een harde kern rechts-extremisten aanwezig zijn. Extreem-rechtse denkbeelden werden tot op heden echter nog nooit geoperationaliseerd in verkiezingsonderzoek in Vlaanderen, zodat deze stelling pas voor het eerst expliciet getoetst kan worden in dit artikel. Het

28 Gijsels, o.c.

29 Van Holsteyn J., En wij dan? De kiezers van de Centrumdemocraten. *Socialisme en democratie*. Juni 1990, nr. 6, p. 158.

30 De Witte H., Racisten of apatici?, o.c.

31 Billiet J., Swyngedouw M. en Carton A., o.c.
Billiet J. en De Witte H., 1993, o.c.

TABEL IV

Uitsplitsing van rechts-extremisme volgens stemgedrag

Partij (1)	Stemgedrag Europese Verkiezingen juni 1989 Gemiddelde op een 10-puntenschaal	Stemintentie Nationale Verkiezingen najaar 1989 Gemiddelde op een 10-puntenschaal
Agalev	2,89	2,78
SP	3,65	3,63
VU	4,08	4,36
CVP	4,00	4,01
PVV	4,40	4,18
Vlaams Blok	4,21	4,68
Blanco/ongeldig	4,44	4,29
Totale groep	3,87	3,87
P	.0005	.0000
Eta	.26	.29

(1) De aantallen zijn respectievelijk: Agalev (66/71), SP (78/69), VU (32/28), CVP (134/125), PVV (61/63), Vlaams Blok (23/26), Blanco/ongeldig (21/29).

kleine aantal Vlaams Blokkiezers (n varieert tussen 23 en 26; zie tabel 4) vormt daarbij echter een obstakel, dat tot voorzichtigheid noopt bij het veralgemenen van onze vaststellingen.

Tabel 4 bevat het gemiddelde van de diverse kiezerskorpsen op de rechts-extremismeschaal. Zowel het feitelijk stemgedrag bij de Europese Verkiezingen van juni 1989, als de stemintentie voor de nationale verkiezingen op het ogenblik van het eerste interview (najaar 1989) werden in de analyse opgenomen. De beoordeling van de rechts-extremisme-uitspraken gebeurde 1 à 1,5 jaar later. Zowel het feitelijk stemgedrag als de stemintentie hangen significant samen met de score op de rechts-extremismeschaal (eta respectievelijk .26 en .29). Wat de Europese Verkiezingen betreft vertonen niet de Vlaams Blokkiezers, doch de PVV-kiezers en zij die blanco of ongeldig stemden de hoogste scores op deze schaal, terwijl de Agalev-kiezers (en in zwakkere mate het SP-kiezerskorps) deze schaal het sterkste afwijzen. Alle kiezerskorpsen scoren echter lager dan het schaal-midden en wijzen gemiddeld genomen dus de inhoud van deze schaal van de hand. De resultaten m.b.t. de kiesintentie op het ogenblik van het interview wijken hier enigszins van af. Ditmaal scoren de Vlaams Blokkiezers het hoogste op de rechts-extremismeschaal, al ligt hun score ook ditmaal onder het neutrale schaal-midden. Opvallend is ditmaal de - relatief - hoge score van de VU-kiezers, opnieuw gevolgd door de blanco (of ongeldige) stemmers en de PVV-kiezers. Ook hier vertoont het Agalev-electoraat de laagste score op deze schaal. We mogen voorlopig besluiten dat de Vlaams Blokkiezers inderdaad niet als rechts-extremisten mogen worden beschouwd. Hun scores op andere inhoudelijke schalen uit dit onderzoek, zoals 'volksnationalisme' en 'negatieve houding t.o.v. vreemdelingen' liggen immers duidelijk hoger (en aan de positieve schaalzijde) dan

TABEL V

Verdeling van rechts-extremisten naar stemgedrag (in %) (1)

Partij	Europese verkiezingen 1989	Stemintentie najaar 1989
Agalev	6,0	8,5
SP	13,3	12,2
VU	10,8	12,2
CVP	38,6	35,4
PVV	20,5	15,9
Vlaams Blok	4,8	8,5
Blanco/ongeldig	6,0	7,3
Totaal	100,0	100,0

(1) Allen die hoger scoren dan '5' op de rechts-extremismeschaal worden hier als 'rechts-extremisten' beschouwd (n = 88 of 19,8%).

hun score op de rechts-extremismeschaal ³². Dit stemt overeen met de resultaten van het ISPO-onderzoek naar de motieven om op het Vlaams Blok te stemmen ³³. Uit de open bevraging van deze stemmotivatatie komen immers (nagenoeg) geen verwijzingen naar aspecten van de uiterst-rechtse ideologie naar voor.

De hoger vermelde vaststelling dat slechts ongeveer 2% van de respondenten als rechts-extremisten kan worden beschouwd, relativeert overigens in sterke mate de vraagstelling over het uiterst-rechtse karakter van de Vlaams Blokkiezers. Bij de Europese Verkiezingen van 1989 behaalde het Vlaams Blok in Vlaanderen immers 6,6% van de stemmen, terwijl dit zelfs 10,3% bedroeg bij de parlementsverkiezingen van 1991. Deze percentages overstijgen in sterke mate het aanwezige potentieel aan extreem-rechtse kiezers in de populatie.

Het is overigens niet per definitie zo dat kiezers met extreem-rechtse denkbeelden hoofdzakelijk voor het Vlaams Blok stemmen. Dit blijkt uit tabel 5, waarbij de procentuele verdeling naar stemgedrag gegeven wordt van zij die boven het schaal midden scoren op de rechts-extremismeschaal.

Uit tabel 5 blijkt dat slechts een kleine minderheid van deze (vrij ruim geoperationaliseerde) 'rechts-extremisten' op het Vlaams Blok stemmen, terwijl de meesten onder hen opteren voor de CVP of de PVV. Een veel striktere omschrijving van de groep 'rechts-extremisten', waartoe we enkel hen rekenen die met minstens 5 van de 6 uiterst-rechtse uitspraken instemmen (d.i. 2,5% van alle respondenten), levert analoge resultaten op.

D. Samenhang met andere opvattingen

Om na te gaan met welke andere opvattingen rechts-extremisme samengaat, werd de rechts-extremismeschaal gecorreleerd met een veelheid aan schalen en items die zowel afkomstig zijn uit het eerste interview als uit de postenquête.

³² Zie: De Witte H., *Racisten of apatici?*, o.c., p. 199-202.

³³ Billiet J., Swyngedouw M. en Carton A., o.c.

TABEL VI

Samenhang tussen de rechts-extremismeschaal en andere opvattingen

Schaal (1)	Aantal items	Alpha	Pearson-correlatie met rechts-extremisme (2)
Volksverbondenheid (M)	3	.63	.44
Volksverbondenheid (P)	3	.65	.39
Negatieve houding t.o.v. migranten (M)	6	.79	.52
Negatieve houding t.o.v. migranten (P)	10	.90	.67
Racisme (M)	3	.81	.64
Positieve beeldvorming over (M)			
- Vlamingen	8	.81	.24
- Walen	8	.81	n.s.
- Marokkanen	8	.84	-.34
- Turken	8	.84	-.33
- Italianen	8	.77	n.s.
- Zairezen	8	.80	-.25
Autoritarisme (P)	6	.74	.72
Christelijk geloof (P)	5	.92	.32
Anomie (M)	4	.77	.45
Politieke machteloosheid (M)	3	.63	.36
Politieke interesse (M) (3)	1	-	-.31
Zelfsituering op 'links-rechts'-schaal			
(→ rechts; M) (3)	1	-	.31
Sociaal lokalisme (P)	8	.82	.36
Cultureel lokalisme (P)	4	.59	.48

(1) Deze schalen zijn zowel afkomstig uit het eerste, mondelinge interview (M), als uit de postenquête (P).

(2) P steeds < .001.

(3) Item i.p.v. schaal.

Deze correlaties werden opgenomen in tabel 6, samen met informatie over het aantal items en de alpha-coëfficiënt van de diverse schalen.

Dat rechts-extremisme significant samenhangt met volksverbondenheid, een negatieve houding t.o.v. migranten en racisme, wekt gezien de inhoud van de schaal (en de hogervermelde samenhang met de typologie die op basis van deze schalen werd samengesteld) wellicht weinig verwondering. Daarnaast correleert rechts-extremisme tevens met een positieve beeldvorming over Vlamingen (cfr. de band met beide schalen voor volksverbondenheid) en met een negatief beeld over Marokkanen, Turken en Zairezen. Met het beeld over Walen en Italianen doet er zich verrassend genoeg geen samenhang voor. Daarnaast doet er zich een positieve samenhang voor met christelijk geloof en twee aspecten van localisme, waarbij cultureel localisme (de gerichtheid op de lokale leefwereld i.p.v.

op de (inter)nationale) een sterkere correlatie laat zien dan sociaal localisme (de sociale inpassing in de buurt waarin men woont). Opvallend is dat ook anomie en politieke machteloosheid significant samenhangen met rechts-extremisme. Dit strookt met de veronderstelling dat een gebrek aan gevoelens van persoonlijke controle een rol spelen bij (zelfs extreme aspecten van) sociaal-cultureel conservatisme³⁴. De samenhang met een rechtse zelfsituering op een 'links-rechts'-schaal kan als validering van de schaal worden beschouwd. Daarnaast correleert de rechts-extremismeschaal negatief met een zelfbeoordeling over de mate waarin men geïnteresseerd is in politiek. De meeste van deze samenhangen liggen in de lijn van de samenhangen die in de onderzoeksliteratuur werden vastgesteld met de F-schaal³⁵. De opvallend hoge correlatie tussen de rechts-extremismeschaal en de F-schaal (autoritarisme) ligt dan ook in de lijn van de verwachtingen. De F-schaal werd als 'potentieel-fascisme'-schaal immers geconcipieerd om uiterst-rechte opvattingen en gedragingen te kunnen voorspellen³⁶.

Om na te gaan in hoeverre de samenhangen uit tabel 6 een artefact zijn van de expliciete opname van een racisme-uitspraak in de rechts-extremismeschaal werden alle hoger vermelde schalen eveneens gecorreleerd met de afzonderlijke uitspraken uit de rechts-extremismeschaal. Uit deze additionele analyse blijkt dat de hoogste correlaties inderdaad voorkomen met het racisme-item. De overige items correleren echter eveneens significant met de diverse schalen uit tabel 6, al liggen deze correlaties wel iets lager dan deze met het racisme-item. De laagste - doch nog steeds significante - correlaties doen zich voor met het item over de vakbeweging. We mogen dus besluiten dat de correlaties uit tabel 6 niet als een artefact mogen worden beschouwd.

Tot slot werd een factoranalyse van tweede orde uitgevoerd op een deel van de opinieschalen uit tabel 6 (zie tabel 7). Daarmee wensten we de hypothese te toetsen dat rechts-extremisme als een - weliswaar extreem - onderdeel van sociaal-cultureel conservatisme kan worden beschouwd. Uit (voornamelijk Nederlands) onderzoek blijkt immers dat zowel een negatieve houding t.o.v. migranten³⁷ als

34 Deze stelling wordt uitgewerkt in: De Witte H., Verschillen in conservatisme tussen arbeiders en bedienden: een interpretatie vanuit het concept persoonlijke controle. *Gedrag en Organisatie. Tijdschrift voor sociale-, arbeids- en organisatiepsychologie*, 1993, nr. 2, p. 57-78.

35 Meloen J., *De autoritaire reactie in tijden van welvaart en crisis. Een literatuurstudie (1950-1980) naar de validiteit van het begrip 'Autoritaire Persoonlijkheid' en naar de sociale, politieke en economische invloeden op autoritarisme*. Amsterdam, Academisch proefschrift, 1983, 289 p.

Meloen J. en Middendorp C., Potentieel fascisme in Nederland. Een analyse van cross-sectionele, longitudinale en cohort-data van een autoritarismeschaal (een verkorte California F-schaal) in representatieve steekproeven uit 1970, 1975, 1980 en 1985. *Jaarboek van de Nederlandse Vereniging van Marktonderzoekers*, 1985, p. 93-108.

36 Meloen J., De autoritaire reactie, o.c.

Meloen J., Hagendoorn L., Raaijmakers Q. and Visser L., Authoritarianism and the Revival of Political Racism: Reassessments in The Netherlands of the Reliability and Validity of the concept of Authoritarianism bij Adorno et al., *Political Psychology*, Vol. 9, No 3, 1988, p. 413-429.

37 Scheepers P., Felling A. en Peters J., Etnocentrisme in Nederland: theoretische bijdragen empirisch getoetst. *Sociologische Gids*, 1989, nr. 1, p. 39.

De Witte H., *Conformisme, radicalisme en machteloosheid. Een onderzoek naar de sociaal-culturele en sociaal-economische opvattingen van arbeiders in Vlaanderen*. Leuven, Hoger Instituut voor de Arbeid - KU Leuven, 1990, p. 56-61 en 203-204.

TABEL VII

Tweede orde factoranalyse op de opinieschalen

Schalen	A	B	C	D	E
Rechts-extremisme (P)	.80	.81	.79	.69	.64
Racisme (M)	.80	/(1)	/(1)	/(1)	/(1)
Negatieve houding t.o.v. migranten (M)	.68	.62	/(1)	/(1)	/(1)
Autoritarisme (P)	.77	.80	.83	/(1)	/(1)
Volksverbondenheid (M)	.64	.61	.56	.62	/(1)
Christelijk geloof (P)	.41	.43	.47	.50	.49
Cultureel lokalisme (P)	.62	.65	.66	.69	.74
Percentage verklaarde totale variantie	54	52,8	55,5	54,3	59,4

(1) Niet in de analyse opgenomen.

autoritarisme ³⁸ na factoranalyse tot de opiniedimensie sociaal-cultureel conservatisme kunnen worden gerekend. Hetzelfde geldt m.b.t. de christelijke geloofsovertuiging ³⁹. De samenhang tussen deze opiniedimensie en rechts-extremisme werd echter slechts in één onderzoek onderzocht (én vastgesteld) dat zich echter beperkte tot Nederlandse scholieren ⁴⁰. Een toets onder volwassenen in Vlaanderen drong zich dus op.

Uit tabel 7 blijkt dat rechts-extremisme ook in Vlaanderen een onderdeel vormt van sociaal-cultureel conservatisme: de 7 aan de factoranalyse onderworpen opinieschalen leveren immers een ééndimensionele factorstructuur op. Deze factor bevat naast rechts-extremisme tevens racisme, autoritarisme en een negatieve houding t.o.v. migranten. Dit maakt deze factor verwant aan Middendorps 'autoritair-libertair'-dimensie ⁴¹ en aan de dimensie 'politieke intolerantie' van de Utrechtse sectie 'Jeugdstudies' ⁴². Daarnaast laadt ook volksverbondenheid en -zoals in Nederland - tevens de schaal 'christelijk geloof' op deze factor, wat deze factor een minder extreme inhoud geeft. De lading van de schaal 'cultureel loka-

38 Meloen J. en Middendorp C., o.c., p. 101; Middendorp C.P., *Ideology in Dutch politics. The democratic system reconsidered 1970-1985*. Assen, Maastricht, Van Gorcum, 1991, p. 106-115.

39 Felling A. en Peters J., Culturele pluriformiteit in Nederland. Verschillen in cultuurpatroon tussen sociale categorieën en ideologische groeperingen, in: Felling A. en Peters J. (red.), *Cultuur en sociale wetenschappen. Beschouwingen en empirische studies*. Nijmegen, ITS, 1991, p. 251-253.

40 Raaijmakers Q., Arbeidsethos bij schoolverlaters, in: Matthijssen M., Meeus W. en Van Wel F. (red.), *Beelden van jeugd. Leefwereld. Beleid. Onderzoek*, Groningen, Wolters-Noordhoff, 1986, p. 146.

41 Zie b.v.: Middendorp C., o.c., p. 135-137.

42 Zie b.v.: Raaijmakers Q., Verrechtsing en politieke intolerantie bij middelbare scholieren, in: Matthijssen M., Meeus W. en Van Wel F. (red.), *Beelden van jeugd. Leefwereld. Beleid. Onderzoek*, Groningen, Wolters-Noordhoff, 1986, p. 48-67.

Meeus W., De twee gezichten van het jeugdig conservatisme, in: Matthijssen M., Meeus W., en Van Wel F. (red.), *Beelden van jeugd. Leefwereld. Beleid. Onderzoek*. Groningen, Wolters-Noordhoff, 1986, p. 109-127.

lisme' is niet geheel verrassend. Tax ⁴³ toonde immers reeds eerder aan dat de gerichtheid op de lokale gemeenschap een onderdeel vormt van sociaal-cultureel conservatisme.

Tegen deze analyse kan worden ingebracht dat het geselecteerde staal opinieschalen eerder extreem is van inhoud en inhoudelijk in zekere mate met de rechts-extremismeschaal overlapt, waardoor een hoge samenhang (en dus een ééndimensionele factorstructuur) voor de hand ligt. Zo overlapt de racismeschaal met het racisme-item uit de rechts-extremismeschaal, en geldt hetzelfde m.b.t. het beklemtonen van het belang van een sterke leider in de autoritarismeschaal. Om na te gaan in hoeverre dit de resultaten in tabel 7 heeft beïnvloed, werden diverse factoranalyses uitgevoerd, waarbij telkens één opinieschaal minder in de analyse werd opgenomen. Eerst werd enkel de racismeschaal uit de analyse geweerd, vervolgens de racismeschaal én de 'negatieve houding t.o.v. migranten', enz. (zie kolom B t.e.m. E in tabel 7). Uiteindelijk bleven enkel de schalen 'christelijk geloof' en 'cultureel lokalisme' over, waarvan moeilijk kan worden geargumenteed dat ze reeds in de rechts-extremismeschaal zijn vervat. Het resultaat van deze opeenvolgende factoranalyses is opvallend analoog aan dat van de eerste factoranalyse (kolom A in tabel 7). Telkens opnieuw komt er immers een ééndimensionele factorstructuur naar voor, waarop de schaal 'rechts-extremisme' een hoge lading heeft. We mogen dus besluiten dat het resultaat in kolom A geen artefact is van het geselecteerde staal opinieschalen, doch dat rechts-extremisme in Vlaanderen inderdaad een onderdeel vormt van sociaal-cultureel conservatisme ⁴⁴. Wel valt uit de resultaten in tabel 7 op dat de lading van de rechts-extremismeschaal daalt naarmate er meer extreme opinieschalen uit de analyse geweerd worden, terwijl de ladingen van de gematigde schalen (christelijk geloof en cultureel lokalisme) juist toenemen. Dit duidt er wellicht op dat rechts-extremisme een lagere (doch nog steeds significante) lading zou krijgen op een factor voor sociaal-cultureel conservatisme, wanneer er vooral gematigde schalen in de analyse zouden worden opgenomen ⁴⁵.

E. Samenhang met achtergrondkenmerken

Diverse achtergrondkenmerken blijken met rechts-extremisme samen te hangen. De achtergrondkenmerken die het sterkst met rechts-extremisme samenhangen werden gezamenlijk aan een variantie-analyse onderworpen, waarna de gemiddelden via een meervoudige classificatie-analyse werden herberekend ⁴⁶.

⁴³ Tax B., *Waarden, mentaliteit en beroep. Een onderzoek ten behoeve van een sociaal-culturele interpretatie van sociaal economisch milieu*. Lisse, Swets & Zeitlinger, 1982, p. 84-88.

⁴⁴ Dit laatste wordt ook aangetoond door de resultaten van een bevraging van een heterogeen staal studenten aan de KU Leuven, die een uitgebreide vragenlijst invulden in het kader van een onderwijsopdracht van de eerste auteur. Naast dezelfde rechts-extremismeschaal werd daarbij informatie verzameld over diverse, eerder gematigde sociaal-culturele thema's zoals het traditionele arbeidsethos, conformistische opvoedingswaarden, seksualiteit en bio-ethische thema's. Ook in dat onderzoek kwam er één factor voor sociaal-cultureel conservatisme naar voor, waarop de rechts-extremismeschaal een hoge en significante lading vertoonde.

⁴⁵ De resultaten van het onderzoek dat in de vorige noot werd vermeld, liggen in de lijn van deze verwachting.

⁴⁶ Nie N.H., Hull C.H., Jenkins J.G., Steinbrenner K. en Bent D.H., *SPSS, Statistical Package for the Social Sciences. Second Edition*. New York, Mc Graw-Hill Book Company, 1975, p. 410-418.

TABEL VIII

Uitsplitsing van rechts-extremisme naar achtergrondvariabelen (1)

	Gemiddelde vóór correctie (3)	Gemiddelde na correctie (3)	
Leeftijd			
-35 jaar	3,33	3,52	
36 t.e.m. 54 jaar	3,65	3,63	
55 jaar en ouder	5,27	4,93	
P			.000
Eta/beta (2)	.39	.29	
Activiteitsgraad			
Beroepsactief	3,5	3,86	
Niet-beroepsactief	4,4	3,85	
P			(.97)
Eta/beta (2)	.23	.00	
Onderwijsniveau			
LO of LSB	4,72	4,21	
LST, LSA, HSB	3,96	3,93	
HST of ASO	3,92	4,13	
Hoger onderwijs	2,98	3,3	
P			.002
Eta/beta (2)	.35	.20	
Kerkelijkheid			
Onkerkelijk	3,3	3,44	
Randkerkelijk	4,18	4,2	
Onregelmatig praktiserend	3,93	4,07	
Kerks	4,13	3,92	
P			.01
Eta/beta (2)	.20	.16	
Welstand			
Laag	4,6	4,16	
Hoog	3,4	3,69	
P			.03
Eta/beta (2)	.30	.12	
R		.49	
R ²		.24	

(1) Resultaten van een variantie-analyse, waarna de gemiddelden voor elke variabele via een meer-voudige classificatie-analyse werden herberekend, waarbij de invloed van de overige variabelen uit het gemiddelde werd uitgezuiverd.

(2) Eta m.b.t. de resultaten vóór de analyse; beta m.b.t. de resultaten erna.

(3) 10-puntenschaal.

De invloed van de overige variabelen werd dus uit deze herberekende gemiddelden uitgezuiverd. Tabel 8 bevat deze resultaten.

Uit tabel 8 blijkt dat rechts-extremisme vooral met volgende variabelen samenhangt (in volgorde van belangrijkheid): de leeftijd (ouderen scoren méér extreem-rechts), het onderwijsniveau (lager geschoolden scoren méér extreem-rechts), de mate aan welstand (respondenten met een lagere welstand scoren méér extreem-rechts), de activiteitsgraad (niet beroepsactieven scoren méér extreem-rechts), en kerkelijkheid (onkerkelijken scoren minder extreem-rechts). Na variantie-analyse vervalt de invloed van de variabele activiteitsgraad. Daarbij deden er zich geen significante interactie-effecten voor. De vaststelling dat rechts-extremisme vooral bepaald wordt door de variabelen leeftijd, opleidingsniveau en kerkelijkheid is conform met de hoger vermelde vaststelling dat rechts-extremisme een onderdeel uitmaakt van sociaal-cultureel conservatisme. Deze laatste dimensie wordt immers vooral door deze drie variabelen 'verklaard'⁴⁷. De vaststelling dat het welstandsniveau een autonome invloed uitoefent op de mate waarin men met extreem-rechtse denkbeelden instemt is verrassend, en zou kunnen verklaard worden vanuit deprivatiegevoelens. Opvallend is tevens dat de vier vermelde achtergrondkenmerken samen nagenoeg één kwart in rechtsextremistische opvattingen kunnen verklaren.

V. Samenvatting en besluit

In dit exploratief opgezette onderzoek werden op basis van de onderzoeksliteratuur 5 aspecten onderscheiden in de extreem-rechtse ideologie: racisme, extreem volkswaardnationalisme, het leiderschapsprincipe, anti-parlementarisme en een anti-linkse instelling. De gegevens van een postenquête in het voorjaar van 1991 bij een representatief staal van de Vlaamse populatie tonen aan dat de 6 items waarmee deze extreem-rechtse topics werden geïndiceerd inderdaad naar éénzelfde (ééndimensionale) dimensie verwijzen. De instemming met de afzonderlijke uitspraken varieert tussen 10 en 25%, en ongeveer 20% van de geïnterviewden scoort aan de positieve zijde van de schaal. Zij stemmen dus gemiddeld genomen met de extreem-rechtse inhoud ervan in. De 'harde kern' extreem-rechts denkers is echter véél kleiner (ongeveer 1 à 2%), en lijkt in Vlaanderen niet groter te zijn dan in de meeste ons omringende landen. De ontwikkelde rechts-extremismeschaal hangt op de verwachte wijze samen met een reeds eerder ontwikkelde typologie die de houding t.o.v. het eigen en vreemde volkeren integreert. Een uitsplitsing van de rechts-extremismeschaal volgens stemgedrag bevestigt dat de Vlaamse Blokkiezers - globaal genomen - niet als rechts-extremisten mogen worden beschouwd, zoals reeds gesuggereerd werd in vorig onderzoek. Rechts-extremisme blijkt samen te hangen met een groot aantal andere opinedimensies en lijkt ingebed in de bredere opinedimensie van het sociaal-cultureel conservatisme. Dit verklaart wellicht ook waarom rechts-extremisme vooral samenhangt met de leeftijd, het onderwijsniveau en de kerkelijkheid van de respondenten.

De vaststellingen uit dit onderzoek onderbouwen de stelling dat het belangrijk is om een onderscheid te maken tussen de kiezers van een uiterst-rechtse partij (zoals het Vlaams Blok) enerzijds en de militanten en verkozen ervan anderzijds⁴⁸. Dit wordt goed geïllustreerd door de resultaten van een recente

⁴⁷ Voor een overzicht van de literatuur, zie: De Witte H., *Conformisme, radicalisme en machteloosheid*, o.c., p. 21-23 en 139-141.

⁴⁸ De Witte H., Over de kiezers en de militanten van het Vlaams Blok en de (onderzoeks)vragen die ze oproepen. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, jrg. 8, 1992, nr. 1, p. 73-75.

doorlichting van het kiezerskorps van het Vlaams Blok ⁴⁹. De kans om op het Vlaams Blok te stemmen vergroot immers wanneer het onderwijs- of welstands-niveau lager is, wanneer de leeftijd daalt en wanneer men niet-katholiek is qua geloofsovertuiging. Uit de hoger gerapporteerde onderzoeksresultaten blijkt dat het instemmen met uiterst-rechtse opvattingen eveneens samengaat met een lager opleidings- en welstandsniveau. Wat leeftijd en geloofsovertuiging betreft, doet er zich echter een omgekeerde samenhang voor. Het zijn immers juist de jongeren en de niet-katholieken die er het *minst* extreem-rechtse denkbeelden op na houden.

De vaststelling dat de kiezers van het Vlaams Blok niet als rechts-extremisten mogen worden beschouwd impliceert echter niet dat deze partij géén extreem-rechtse partij zou zijn. Zoals elders werd uitgewerkt, impliceert deze vaststelling enkel dat deze partij er in geslaagd is om zich via haar propaganda als een niet-radical, populistische partij te profileren, waardoor ze een niet-rechtsextremistisch kiezerskorps wist aan te spreken ⁵⁰.

Summary: An exploratory study of extreme right-wing attitudes in Flanders in 1991

On the basis of the research literature, five aspects of the extreme right-wing ideology were distinguished: racism, extreme ethnic nationalism, the preference for a strong leadership, anti-parliamentarianism, and an anti-left attitude. The data of a postal survey in the spring of 1991 of a representative sample of the Flemish population in Belgium show that the items with which these extreme right-wing topics were operationalized show a one dimensional structure. About 10% to 25% of the interviewees agree with the individual items and about 20% of the subjects scored on the extreme right-wing side of the scale. The 'hard core' of extreme right-wing respondents is, however, much smaller (about 1% to 2%), and does not seem to be higher in Flanders than in most of the surrounding countries. The right-wing extremism scale developed correlates as expected with a previously developed typology that integrates the attitude with respect to autochthons and allochthons. The analysis confirms that the voters for the Vlaams Blok - taken as a whole - may not be considered right-wing extremists, as suggested by previous research. Right-wing extremism correlates with a large number of attitudes and seems to be embedded in the broader opinion dimension of socio-cultural conservatism. This may also explain why it is associated primarily with the age, educational level, and religiosity of the respondents.

Billiet J., Over de ondraaglijke gespletenheid van het Vlaams Blok. *Bareel*. Dossier uiterst-rechts in Vlaanderen. September 1993, jrg. 14, nr. 55, p. 27-28.

49 Swyngedouw et al., o.c., p. 42-43.

50 De Witte H., Schijn bedriegt. Over de betekenis en de strategie van het Vlaams Blok. *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, 85^e jrg., nr. 3, maart 1994, p. 243-268.